

“Kur’an’ın Yaratılmışlığı” Meselesi ve Mu’tazile’nin Tarihî Seyrindeki Yeri (I)

Osman AYDINLI

ABSTRACT

"The Question of the Createdness of the Quran and its Place in the History of Mu'tazilism"

The question of the createdness of the Quran is one of the most famous of the conflict between the orthodoxy as represented by Sunni Islam and the Mu'tazilite rationalists. The Mu'tazila asserted that the attributes of God were not separate, but rather part of His essence. According to Mu'tazila, belief in the eternally existent Speech of Allah, for example, was tantamount to polytheism, because it meant existence of another eternal entity other than Allah. The discussion began with the questions of the createdness of the Quran and the speech of God. Muslim sources generally assert that the Jahmiya, the followers of Jahm ibn Safwan were the first to assert that the Qur'an was created. It was the Mu'tazili theologians who developed a more finely tuned doctrine of khalq al-qur'an.

The doctrine of khalq al-qur'an was enforced by a kind of inquisition that instituted by the permission of Caliph al-Ma'mun who supported the Mu'tazilites. The Mihna, took its form of being a test that qadis of Baghdad should submit to. They were asked about their opinions on the creation of the Quran. During tests that were

---

* Yrd.Doç.Dr., Gazi Üniversitesi-Çorum İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

performed in the the following years, the number of qadis expressing the view of Mu'tazilism, went down, and some qadis were even imprisoned. This use of force was met with a lot of opposition, and the attempt was eventually abandoned in 234/848.

KEYWORD: *Doctrine of half al-quran, Bişr el-Merisi, Cehm b. Safvan, inquisition, Mihna, attributes, createdness of the Quran, Mu'tazila, speech of Allah, unity of God.*

A. Giriş

Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasındaki tevhit ile ilgili hesaplaşma ve tartışmalardan en önemlisi Kur'an'ın yaratılıp yaratılmadığı (halku'l-Kur'an) meselesidir. Abbasiler dönemi İslâm toplumu için büyük bir siyasi ve fikri kaosa sebep olan bu mesele, Tevhit prensibi içerisinde ele alınan sıfatlar probleminin bir uzantısı ve çözümü görünümündedir. Bilindiği gibi; Tevhit, Mu'tezile'nin fikirlerinin temelini teşkil eden beş temel esastan en önemlisidir. Bu konu diğer İslam mezheplerince de önemsenmiş ve temelde iki ana başlık altında ele alınmıştır. Bunlardan tevhid-i zâtla ilgili görüş farklılığı olmamakla birlikte tevhid-i sıfat hakkında Allah'ın sıfatları zâtının aynı mıdır; yoksa zâtına ilave midir tartışması yapılmıştır.¹

Mu'tezile'nin Allah'ı sıfatlardan arındırma üzerine bina ettiği Tevhit prensibine göre, O'nun sıfatları zâtındadır. Sıfatın ezeli kabul edilmesi halinde iki veya -Allah'ın sıfatları sınırsız olduğundan- daha çok ezeli varlığın zâta var olması söz konusudur; bu ise çoklu bir uluhiyyet anlayışına sebebiyet verir. Fakat sıfat zâta olduğunda O zât tektir ve bu alemde bütün kemâl sıfatlarla nitelenmiş tek kadim bulunmaktadır.² İşte Allah'a ebedi sıfatların izafe edilmesine karşı olan Mu'tezile, bu sıfatlardan biri olan kelâm sıfatını da, Kur'an'ın sonsuza değin mevcut olduğu anlamına geleceğinden reddetmiştir. Bu sebeple Kur'an'ın yaratılmışlığı (halku'l-Kur'an) konusuna geçmeden önce sıfatlar konusuna kısaca değinmemiz yerinde olacaktır.

Allah'ın sıfatları ile ilgili farklı görüşler, en erken Cehm b. Safvan (128/746)'a ve mezhebin kurucusu kabul edilen Vâsıl b. Atâ (131/748)'ya kadar

1 Isferâyini, *et-Tabîr fî'd-Din ve Temyizi'l-Fırkatı'n-Naciye an Fırkatı'n-Halikun*, thk.-K.Yusuf el-Hut, Beyrut 1983/1403, 108; Cüveynî, *Akîdetü'n-Nizamiyyeti fî'l-Erkani'l-İslâmiyye*, thk.A.H.es-Sekka M.K.Ezheriyye 1398 /1978, 101.

2 Cüveynî, *Akîdetü'n-Nizamiyye*, 101.

uzanmaktadır. Kaynaklarda daha çok Vasıl'ın ezeli sıfatları nefyettiği iddiası,³ vurgulanmaktadır. Fakat onun bu görüşünün mahiyeti ve ne şekilde temellendirdiği hususunda tatmin edici bir bilgi verilememektedir. Şehristani'nin verdiği bilgilere göre; Vasıl b. Atâ ilim, kudret, irade ve hayat sıfatlarını nefy etmiştir; çünkü bu sıfatların kabûlü iki kadim ve ezeli ilahın varlığı anlamına gelmektedir ve bu da beraberinde kadim varlıkların çokluğu (taaddütü kudema) fikrini getirmektedir.⁴ İki ezeli kadim ilahın varlığının imkânsız olduğu esasına dayanan bu fikrin Vasıl tarafından "her kim kadim bir sıfat ihdas ederse iki ilah ortaya çıkarmış olur."⁵ şeklinde formüle edildiği iddia edilmektedir. Şehristani konunun felsefi boyutuna da değinerek bu fikrin başlangıçta açık olmadığını, Vasıl'dan sonraki jenerasyonun felsefe kitaplarını inceledikten sonra, bu soruna değişik bir açıdan baktıklarını⁶ ifade etmektedir.

Vasıl'ın ilim, kudret, irade ve hayat gibi sıfatları nefy etmekle ilgili ifadeleri önce yetersiz ve kapalı bir anlatımla başlamıştır; ama bu söylemlerde güçlü mantık delilleri henüz eksiktir.⁷ Kanaatimizce sıfatların nefy edilmesi konusunda Vasıl ilk fikirleri söylemiş olabilir; fakat meselenin "sıfatların kabulünün taaddütü kudemayı gerektireceği" kısmı, Vasıl'dan sonra felsefe kitaplarının İslâm dünyasında mutalaa edilmesi sonucu meydana gelmiştir. Bundan dolayı tevhit ve sıfat kavramlarının, kendisinden sonra daha geniş olarak yorumlandığı ve terminolojik anlamda kullanıldığı söylenebilir.

Vasıl b. Atâ ve Cehm b. Safvan sıfatlarla ilgili görüşlerin kaynağı olmakla birlikte, sonraki dönemlerde tartışıldığı şekliyle, Allah'ın sıfatlarının zatının özü olduğu yani Allah'ın ilmiyle alim, kudretiyle kadir, hayatla hay olduğu, yaratılmışların sıfatlarından Allah'ın tenzih edilmesi gerektiği,⁸ Allah'ın cisim veya gölge olmadığı, şahıs, cevher veya araz kabul edi-

3 İbn Esir, *el-Lübab fi Tehzibi'l-Ensab*, thk. Hüsameddin el-Kudsî, Kahire 1356-1357, III, 258.

4 Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, neşr. Muhammed Fehmi Muhammed, Beyrut 1990/1410, I, 40; Abdurrahman Bedevî, *Mezahibu'l-İslâmiyyin*, Beyrut 1971, I, 84.

5 Şehristani, I, 40.

6 Şehristani, I, 40.

7 Albert Nader Nasri, *Ehemmu'l Fıraki'l-İslâmiyyeti's-Siyasiyye ve'l-Kelâmiyye*; Beyrut, trz., 70 vd.; Suphi Salih, *İslâm Mezhepleri ve Müesseseleri (Doğuşu ve Gelişmesi)*, çev. İbrahim Sarımsı, İstanbul 1983, 130.

8 Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 44 vd.; Shustery, *Outlines of Islamic Culture*, Bangalore 1953, 420 vd.

lemeyeceği, Allah için uzunluk, derinlik ve genişliğin söz konusu olmadığı, Allah'ın parçalara ayrılamayacağı ve bölünemeyeceği, Allah'ın kudret, hay ve ilim sıfatlarının zıddı olan acz, ölüm ve cehaletle vasıflanamayacağı⁹ ve benzeri fikirler her ikisinde de görülmez. Cehm b. Safvan'ın diğer sıfatların yanı sıra kelâm sıfatına dair fikirler öne sürmüştüğü rivayetleri, sonraki dönemlerde te'lif edilen eserlerde yer almaktadır.¹⁰

Allah'ın fiili sıfatlarından biri olan kelâm sıfatıyla ilgili değerlendirmelere bağlı olarak ortaya çıkan halku'l-Kur'an'a ilişkin görüşler mezhepler bazında ele alındığında genel olarak Kur'an'ın mahluk olduğunu söyleyenler, mahluk değildir diyenler ve vukuf edenler -yani Allah'ın kelâmının ne mahluk ne de olmadığı konusunda bir şey söylemeyenler- olmak üzere üç ana guruba ayrıldıkları¹¹ görülür. Mu'tezile Allah'ın kâdeminin yanında Hz. Peygamber'e vahyedilen Kur'an'ın da kadim olduğunu söylemenin şirk olduğunu iddia etmiştir; çünkü kelâm mahlukların sıfatıdır ve Allah'ın onunla nitelendirilmesi mümkün değildir.¹²

Halku'l-Kur'an fikrinin temelini teşkil eden sıfatlar ve kelâm sıfatıyla ilgili bu genel değerlendirmeden sonra, İslam Tarihi'nin en hararetli tartışma konularından biri olan bu meselenin ne şekilde ele alınmaya başladığı, nasıl teşekkül ettiği ve niçin Mu'tezile'ye malolduğu üzerinde durmak istiyoruz.

B. "Kur'an'ın Yaratılmışlığı" Meselesi

1. "Kur'an'ın Yaratılmışlığı" Fikrinin Teşekkülü

Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı meselesi, çoğu zaman çok erken devirlere götürülmüş ve bu fikrin ilk olarak hicri ikinci asırda ifade edildiği ve ilk savunucularının Ca'd b. Dirhem¹³ ve Cehm b. Safvan olduğu iddia edilmiştir.¹⁴ Bazı farklı rivayetlerde de mesele farklı şahıslarla irtibatlandı-

9 Eş'ari, *Makalâtu'l-İslâmiyyin*, Tsh. Helmut Ritter, Wiesbaden 1980/1400, 155 vd.

10 Ahmed ibn Hanbel, *er-Red ale'l-Cehmiyye ve'z-Zanadika*, thk. Abdurrahman Amire, Riyad, 1982, 130; Buhari, *Halku Efali'l İbad*, 7.

11 Eş'ari, 582 vd.

12 Fahrreddin er-Razi, *Halku'l-Kur'an beyne'l-Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet*, thk. A. Hicazi Sakka, Beyrut trz., 67-70; Velid Kassab, *et-Turasu'n-Nakdi ve'l Belaği fi'l-Mu'tezile*, 15 vd.

13 Buhari, *Halku Efali'l-İbad ve'r-reddu Cehmiyye ve Eshabi't-Ta'ül*, Beyrut 1407/1978, 7.

14 İbn Kuteybe, *İhtilafu fi' Lafzı ve'r-Reddu alel-Cehmiye ve'l-Müşebbihe*, thk.M.Zahid Kevseri, Kahire 1249, 53 vd.; Buhari, *Halku Efali'l İbad*, 7; Dârimî, *Kitabu'r-Red ale Bişr el-Merisi'l-Anber*, thk. Muhammed Hamid el-Fakî, Beyrut trz., 108.

rılmaktadır. Sözgelimi İbn Kuteybe, bu konuyu ilk gündeme getiren kim-
senin Beyan b. Semân (119/737) veya Mugire b. Said el-İclî olduğunu ifa-
de etmektedir.¹⁵ Ebu Hilal Askerî (400/1009) ise, bir soruya “Kur’an mah-
luktur” diyerek cevap veren Ebu Hanife (150/767)’nin konuyla ilgili ilk
görüş beyan eden kişi olduğunu söylemektedir.¹⁶ Ebu Haşim Cubbai’dan
nakledilen bir rivayette de bu konunun Ebu Hanife ve öğrencileri zamanın-
da ortaya çıktığına işaret edilmektedir.¹⁷

Kur’anın yaratıldığını söyleyen ilk şahsın Ca’d b. Dirhem (124/742)
olduğu söylenmesine rağmen bu kişi hakkında pek az şey bilinmektedir.
Onunla ilgili bilgilere daha çok ashabu hadisin Cehmiyye’yi red için yaz-
dıkları eserlerde rastlanmaktadır. Ca’d b. Dirhem aslen Mısırlı bir kıptî
olup Beni Mervan’ın mevlâsıdır; Dımaşk’da uzun bir müddet kalmıştır;
Hişam b. Abdilmelik zamanında yaşamış ve daha sonra halifelik yapacak
olan II.Mervan’ın eğitimini üstlenmiştir.¹⁸ Kaynakların ifade ettiğine göre
halku’l-Kur’an fikrinden dolayı Hişam onun yakalanmasını istemiş ve Halid
el-Kasrî tarafından yakalanan Ca’d, Kurban bayramı hutbesinin sonunda
söylenen şu sözlere müteakip öldürülmüştür: “Ey insanlar haydi kurbanla-
rınızı kesin. Allah kurbanlarınızı kabul etsin. Ben bugün Ca’d b. Dirhem’i
kurban etmek istiyorum. Allah Ca’d’ın söylediklerinden büyüktür.”¹⁹

Gerçekten iddia edildiği gibi Ca’d, Allah’ın sıfatlarının nefy edilmesi
ve bunun bir neticesi olarak Kur’an’ın mahluk olduğu fikrine²⁰ sahip miy-
di? Bu soruya cevap arandığında, Ca’d’la ilgili iddiaların ciddi anlamda
temellendirilemediği görülmektedir. Belki de bu meselenin Ca’d’la itibat-
landırılması, Kur’anın yaratılmış olduğuna inananları kötü şöhretli biriyle
ilişkilendirmek suretiyle itibardan düşürme gayretinin²¹ bir ürünüydü. Çünkü

15 *Uyumu'l-Ahbar*, Kahire 1963, II, 148 vd.

16 Ebu Hilâl Askerî, *el-Evail*, Beyrut 1407/1987, 251 vd.

17 Kadî Abdülcebâr, *Fadlu'l-İ'tizal ve Tabakatü'l-Mu'tezile*, Tah. Fuad Seyyid, Tunus 1406/
1986, 157.

18 Daha geniş bilgi için bkz. Zehabi, *Mizanu'l-İtidal fi Nakdi'r-Rical*, thk.Ali Muham-
med el-Becavî, Daru'l Hayai trz., I, 399; *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, Beyrut 1985, V, 433;
Safedi, *el-Vafi*, nşr.Helmut Ritter, Beyrut 1402/1982, XI, 86 vd.; Hüseyin Atvan, *el-
Fıraku'l-İslamiyye fi Biladi'l-Şam fi'l-Asri'l-Emevi*, Amman 1986, 83-91.

19 Darimi, *Kitabü'r Red-ale'l-Cehmiyye ve'z -Zenâdika*, Beyrut, 1401/1982, 7; İbn Esir,
el-Kâmil fi'l-Tarih, Beyrut 1398/1978, IV, 235; Buhari, *Halku Efali'l İbad*. 7

20 İbn Esir, *Kamil*, V, 329; Şehristânî, I, 135.

21 Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E.Ruhi Fıçlalı, Ankara 1981, 305

o, bazı fikirleri ve eylemleri nedeniyle Emevilerin tepkisini çekmiş biridir. Taberi'den edindiğimiz bilgilere göre, Hicri II. asrın başlarında Irak'da Abdülmelik b. Mervan'a karşı yapılan Yezid b. Mühelleb'in önderliğindeki isyana bizzat katılarak destek vermiştir. Bunun yanı sıra o, kitap ve sünnetle amil olmayan halifenin görevden uzaklaştırılması ve İslam toplumunun oluşturduğu bir şuranın halifeyi seçmesi gerektiği fikrini dile getiriyordu. Kanaatimizce bu tür fikirleri ifade etmesi sebebiyle Ca'd, Emevi yönetimince pek sevilmiyordu. Bu yüzden yakalanmasına karar verilmiş ve neticede öldürülmek²² suretiyle bertaraf edilmiş olabilir.

Aynı tür iddialara göre; Emevilerin kendisini takip ettiğini farkederek Ca'd yakalanmadan önce Dımeşk'den Kûfe'ye kaçmış ve Cehm'le burada tartışarak fikirlerini angaje edebileceği birini bulmuştur.²³ Böylece halku'l-Kur'an fikrinin Ca'd'dan sonraki en önemli savunucusu olarak yine Cebriyeci Mürcie'den olan Cehm b. Safvan gösterilmiş olmakta ve bu fikri tam anlamıyla onun yaydığı iddia edilmiştir. Neticede Ca'd, bu meselenin kim tarafından ortaya atıldığı varsayımlarının içinde olsun ya da olmasın, sonraki dönemlerde iddiaların Cehm b. Safvan'ın üzerinde yoğunlaştığı²⁴ görülmektedir. Öyle ki zaman içerisinde halku'l Kur'an meselesi ve Cehmiyye birbirine çok yakın iki kavram haline gelmiştir.

Cehm b. Safvan, Beni Rasib'in mevlası olup; bazı kaynaklara göre Kûfe asıllı, diğer bazı kaynaklara göre de Belh'lidir. Tirmiz'de bir süre kaldığı ve fikirlerini burada yaydığı rivayet edilmektedir. Kûfe, Belh, Tirmiz ve Merv gibi değişik şehirlerde bulunmuş; Emevilere karşı yapılan isyan hareketlerine fikri ve fiili düzeyde katılmış ve Emevi devletinin son döneminde Selm b. Ahvâz tarafından öldürülmüştür.²⁵

Halku'l-Kur'an meselesi kaynaklarda Allah'ın sıfatlarının nefy edilmesi ile ilişkilendirilerek ele alınmakta²⁶ ve "Allah İbrahim'i dost edinmedi,

22 Taberi, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Müluk*, thk. Muhammed Ebu'l Fazl İbrahim, Beyrut 1386/1966, VI, 591.

23 İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi'l-Tarih*, Matbaatü's Saade 1932, IX, 35; Hüseyin Atvan, *Fıraku'l-İslâmiyye*, 84.

24 İbn Kuteybe, *İhtilafu fi Lafzı ve'r-Reddu ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*, 53 vd.; Macdonald, *Development of Muslim Theology*, Beyrut 1965, 146.

25 Daha geniş bilgi için bkz. Sem'ani (562/1166), *Ensab*, thk. Abdullah Amr el-Badudi, Beyrut 1408/1988, II, 133-134; Zehebi, *Mizanu'l-İtidal*, I, 426; Zirikli, *Alâm*, II, 141.

26 Eş'ari, 583; Şehristânî, I, 137

Musa ile de konuşmadı” ifadesi Ca'd b. Dirhem'e, sonra da ondan bu görüşü aldığı kabul edilen Cehm b. Safvan'a nisbet edilmektedir.²⁷ Cehm'in, konuşma hadisesini mahluk olarak öngörmesinden dolayı, Allah'ın Musa ile konuşması olayını kabul etmediği²⁸ iddia edilmektedir. Yani ona göre, Allah hadis bir kelamla konuşmuştur, ezeli bir kelamla konuşmamıştır. Başka bir ifadeyle o, “Musa Allah'ın kelamını duymamış, o mahluktan çıkan bir sözü duymuştur”²⁹ demiş olmaktadır. Cehm b. Safvan'ın nefy-i sıfatla ilgili fikirleri Horasan'da yaydığı, bu görüş çerçevesinde Allah'ın ilminin hadis olduğu ve kullara vafedilen sıfatların Allah'a izafesinin mümkün olmadığı yani kulla Allah arasındaki benzerliğin giderilmesi gerektiği fikirlerini öne sürdüğü,³⁰ iddia edilmektedir. Aynı zamanda nefyu't Teşbih, ayetlerin te'vili ve ilim-kudret gibi sıfatların Allah'ın zatıyla aynı olduğu fikirleri ona atfedilmekteydi.³¹

Bu tür ifadelere dayanarak Cehm'in Allah'ın ezeli sıfatlarını reddettiği ve sıfatları nefy ettiği, daha sonra da halku'l-Kur'an fikrini ifade ettiği söylenebilir mi? Şehristânî'nin verdiği bilgilere göre, “O, Allah'ın ezeli sıfatlarını nefyetmektedir.”³² Cehm'in Allah'ın sıfatlarını nefy edip etmediğine bakıldığında, onun Allah dışındaki varlıklar için kullanılabilen şey, mevcut, hayy, alim, mürid vb.sıfatlarla Allah'ın vasf edilemeyeceği fikrinde olduğu görülür. Ancak, O, kadir, fail, mevcut, halık, dirilten ve öldüren gibi sadece kendine has sıfatlarla vasf edilebilir.³³ Tüm bunlardan anlaşılıyor ki; Cehm, sadece, kulların ortak olduğu bir sıfatın Allah'a verilemeyeceğini ileri sürmektedir. Yani, o ezeli sıfatları nefy etme gibi bir amaç taşımamaktadır. Bazı sıfatları kanıtlamaya çalışması mutlak olarak sıfatları nefy etmediğini göstermektedir. Ancak Cehm, Allah'a yaratıklara verilen bir sıfatın nisbet edilemeyeceği; çünkü bunun teşbihi gerektireceğini iddia etmiştir.

27 Buhari, *Halku Eşali'l-İbad*, 7; Dârimî, *Kitabu'r-Red ale Bişr el-Merisi'l-Anber*, thk. Muhammed Hamid el-Fakî, Beyrut trz., 108.

28 Ibn Hanbel, *er-Red ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika*, thk. Abdurrahman Amire, Riyad, 1982, 130.

29 Darimi, 108

30 Isferâyini, *et-Tabsır fi'd-Din*, 108.

31 Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslam*, Kahire 1926, IV, 10.

32 Şehristânî, II, 223

33 Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, nşr.M. Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut trz., 211 vd.; Isferâyini, 64.

Cehm b. Safvan, Allah'ın zâtını, eksiklik ve benzerlikten kesin bir şekilde arındırmaya gayret göstermiş; kullara verilen vasıflara ortak olmayan ve mutlak tenzihe dayalı bir Tevhit anlayışı tesis etmeye çalışmıştır. Bunun bir neticesi olarak da Allah hakkında mutlak bir tenzihe yönelmiştir. Bunun böyle olması da oldukça doğaldır. Çünkü onun yaşadığı çevrede hakim olan dini inanç sistemlerine ve kültürel yapıya bakıldığında, Sebeiyye, Sümeniyye gibi muhtelif inanç sistemlerinin egemen olduğu bir ortamda mücadele verdiği görülür. Dolayısıyla yaşadığı çevrenin görüşlerinin İslam'ın Tevhit anlayışına taban tabana zıt olduğu ve Cehm b. Safvan'ın bunlara karşı olduğu ifade edilebilir. O yaşamı boyunca müşrikler ve diğer din mensuplarının görüşleriyle mücadele ettiği için tartıştığı konuların Allah ve sıfatları olması kaçınılmazdı.³⁴ Bundan dolayı onun fikirlerinin önemli bir bölümü Allah hakkındadır ve bu fikirleriyle meşhur olmuştur. Cehm'in daha çok Allah'ın var olduğunu ispat için tartışmalar yaptığı onun Sümeniyye(Budizm)'den bir grupla yaptığı şu fikri mücadelede açıkça görülmektedir:

Sümeniyye'den bir grup Cehm'e gelerek "seninle tartışmak istiyoruz, bizim delillerimiz baskın çıkarsa sen bizim dinimize gireceksin, seninkiler güçlüyse biz senin dinine gireceğiz", derler. Cehm'e Allah'ı görüp görmediğini, söylediklerini iştirip iştirmediğini ve kokusunu alıp almadığını sorarlar. Bu ve benzeri sorulardan sonra Cehm onlara "Siz ruhun varlığını iddia etmiyor musunuz, onu gördünüz mü, hissedebiliyor musunuz?" tarzında sorular sorar. Sonra da aldığı cevaba göre "Bunun gibi Allah da hiç bir gözle görülmez, sesi duyulmaz, rayıhası koklanmaz, gözlerden saklıdır. Mekan dışında bir mekanda da bulunmaz."³⁵ karşılığını verir. Başka bir kaynaktan da onun Allah'ı "Allah, şey değildir, birşeyden olmuş değildir. O, hiçbir şeyin içinde de değildir."³⁶ şeklinde tanımladığı rivayet edilir. Ona göre Allah zâtdan ibaret olup, ona şey denemez. Çünkü O'na şey denilmesi O'nu mahlûklara benzetme anlamını taşır.³⁷ Cehm'in Allah'ı cisim manasında nitelendir-

34 Ibn Hanbel, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, 102; A.Mahmud Suphî, *fi İlmi Kelâm Dirasetün Felsefiyyetün li Arâi Firaki'l-İslamiyye fi Usuluddin*, Beyrut 1405, I, 174.

35 Ibn Hanbel, 102 vd; Gurabî, *Tarihu'l-Firaku'l-İslamiyye ve Neş'eti İlmi'l-Kelami İnde'l Müslimin*, 1948, 17.

36 Malâti, *Kitabu'l-Tenbih ve'r-Reddu ala Ehli'l-Ehva ve'l-Beda*, thk.Muhammed Zahid b. el-Hasan el-Kevserî, Kahire 1368/1949, 93 vd.

37 Eşâfî, 279-80; Ibn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal*, Mısır 1950, IV, 205

mekten kaçındığı söylenebilir. O teccim (cisimlendirme) fikrinden arınmış Kur'an merkezli³⁸ bir Allah anlayışını benimsemektedir.³⁹

Görüldüğü gibi Kur'an'ın yaratılmışlığı doktrininin 130/748'lerden önce ortaya konduğuna dair herhangi önemli bir bilgiye rastlanmamaktadır.⁴⁰ Bu dönemde Halku'l-Kur'an fikri tartışma konusu yapılmamış; ancak Allah'ın sıfatlarına ilişkin bazı değerlendirmeler söz konusu olmuştur. Bu dönemle ilgili söylenenler, daha çok sonraki dönemlerde Cehmiyye hakkında yazılan eserlerden alıntılanmış izlenimi vermektedir. Watt Eş'ari'nin *Makalat*'ında yer alan Kur'an hakkındaki tartışmaların azlığına dikkat çekerek, bu meselenin yaklaşık olarak Harun Reşid zamanına kadar konuşulmadığını öne sürer. Eş'arinin özellikle şu ifadesi Watt'ı doğrular niteliktedir: "Mu'tezile, Hariciler, Zeydiye'nin çoğunluğu, Murcie ve bir çok Rafizi'ye göre Kur'an Allah'ın kelâmıdır ve O'nun tarafından yaratılmıştır. Kur'an önceleri yoktu sonradan olmuştur."⁴¹ Çünkü meselenin sonraki dönemlerde tartışılan birçok boyutu bu ifadelerde konu edilmemiştir. Patton ise bu görüşün Mu'tezile'nin yedinci tabakasından Ahmed b. Ebi Duad tarafından öne sürüldüğünü iddia etmektedir.⁴²

O halde Halku'l-Kur'an sorununun tam anlamıyla ve tüm unsurlarıyla ne zaman teşekkül ettiğinin tesbit edilmesi gerekmektedir. Rivayetlerden de meselenin Harun Reşid döneminde yoğun bir şekilde ele alınıp tartışma konusu yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu halifenin Bişr el-Merisi (218/833)'yi konuyla alakalı fikrinden dolayı ölümle tehdit etmesi⁴³ ve bu sebeple Bişr'in hem onun döneminde hem de oğlu Emin döneminde gizlenmesi⁴⁴ halku'l-Kur'an fikrinin bireysel planda Bişr el-Merisi tarafından gündeme getirildiği ihtimalini güçlendirmektedir. Harun Reşid'e zamanında Bişr el-Merisi'nin bu meselede yoğunlaştığı söylendiğinde o, "Allah onu benim elime verseydi, onu hiçbir kimseyi öldürmediğim şekilde öldürürdüm"⁴⁵

38 Şura, 12; Enam, 3, 203

39 Ibn Hanbel, 104

40 W.Patton, *Ahmed b. Hanbel and Mihna*, Leiden 1897, 47; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 306

41 Eş'ari, 582; Watt, 307

42 W.Patton, *Ahmed b. Hanbel and Mihna*, 55.

43 Suyuti, *Tarihu'l-Hulefa*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdilhamid, Kahire 1305, 284.

44 Patton, *Ahmed b. Hanbel and Mihna*, 48.

45 Suyuti, 284.

demıştır. Bişr, Emin'in de babasının politikasını izlemesi sebebiyle yirmi yıl gibi bir süre saklanmış; daha sonra da Me'mun'un halku'l-Kur'an fikrini benimsemesi ve devlet politikası haline getirmesiyle tekrar aynı fikri ifade etmeye başlamıştır.⁴⁶ Bundan da halku'l Kur'an fikrinin ferdi planda Bişr el-Merisi tarafından ortaya konduğu; fakat halifenin bu şahsı bu tür fikirlerinden dolayı giyabında ölümle tehdit etmesi neticesinde geri adım atmak zorunda kaldığı anlaşılmaktadır.

Halku'l-Kur'an konusunda en fazla ön plana çıktığı anlaşılan Bişr b. Gıyas el-Merisi, Re'y taraftarıdır ve fıkıh ilminde Ebu Yusuf'un (182/798) öğrencilerindedir.⁴⁷ O aynı zamanda Re'y Taraftarları ekolünün öncülerinden kabul edilen Ebû Hanîfe (150/767)'nin görüşlerini benimsemiş, yazılı ve sözlü olarak savunmuş bir kişidir. Daha çok Hadis Taraftarları'nca Bişr'in liderliğini yaptığı söylenen Merisiyye, Cehmîyye'nin bir kolu olarak görülmüştür.⁴⁸ Buna rağmen Bişr b. Gıyâs el-Merisi ve onun kuşağı için geniş bir Cehmî öğretiye sahip oldukları ancak Cehmîyye'ye mensup olmadıkları da söylenir.⁴⁹ Bundan dolayı bazı kaynaklar tarafından herhangi bir gruba ait gösterilmemiş ya da diğer bazı kaynaklarca birçok gruba ait gösterilmiştir.

Daha çok bir Cehmî olarak bilinen Bişr el-Merisi'nin Cehm'in Allah hakkındaki görüşünü kabul ettiği söylenebilir.⁵⁰ Sıfatlar konusunda da Cehm b. Safvan'ın paralelinde düşünen Bişr el-Merisi, Allah ve sıfatları konusunda tenzihci bir tavır sergilemektedir. Onun Allah'ı herhangi bir mekanla sınırlandırmama görüşü, "müslümanlar ve kafirler Allah'ın gökte olduğu hususunda birleştiği halde o farklı bir anlayış getiriyor" gerekçesiyle eleştirilmiş ve sapıklıkla itham edilmiştir.⁵¹ "Allah'ın yedi" ibaresini O'nun nimeti olarak te'vil etmesi, Allah Adem'i nimetiyle mi yaratmıştır şeklinde eleştirilmiştir.⁵² Ayrıca onun rü'yetle ilgili gelen hadisleri reddetmesi tenkit edilmiştir.⁵³

46 Patton, *Ahmed b. Hanbel and Mihna*, 48.

47 Ibn Tayfur, *Kitabu Bağdad*, thk. Muhammed Zahid b. el-Hasan el-Kevseri, Kahire 1949, 36; Darimi, *Bişr el-Merisi'l-Anber*, 5

48 İbn Cevzi, *Telbisü'l-İblis*, neşr. M. Mehdi İstanbul, Şam 1396/1976, 22

49 Montgomery Watt, "The Political Attitudes of the Mu'tazilah", *Journal of the Royal Asiatic Society (JRAS)*, 1963, 38.

50 Ahmed ibn Hanbel, *er-Red ale'l-Cehmîyye*, 169

51 Darimi, *Bişr el-Merisi'l-Anber*, 25

52 *Darimi*, 38

53 *Darimi*, 55

Allah'ın sıfatlarıyla ilgili te'villerde bulunan Bişr el-Merisi, aynı zamanda Me'mun'un halku'l Kur'an konusunda yaptırdığı münazaralarda en etkin isim olarak göze çarpmaktadır.⁵⁴ Onun özellikle halku'l Kur'an hususunda birçok şahısla Me'mun'un huzurunda tartıştığı rivayet edilir. Bunlardan birisi Ehl-i sünnden Abdulaziz el-Kinani'dir ve bu tartışmada ona galip geldiği⁵⁵ iddia edilmektedir. O dönemde yapılan halku'l-Kur'an tartışmaları hakkındaki en eski rivayetler Kinani'nin Bişr'le tartışmasını anlatmak için yazdığı *el-Hayde* isimli esere dayanmaktadır. Bu eserin yazarı Bişr'in Bağdat'ta halku'l Kur'an'la ilgili görüşlerini duyduğunda, onunla tartışmak için Bağdat'a gittiğini ifade etmektedir.

el-Hayde isimli eserde sözü edilen tartışmada Allah'ın kelamının mahluk olmadığını iddia eden Kinani, Allah'ın kitabı üzerinde tefsir ve te'vil gitmeksizin bazı ayetleri delil olarak sunar. Çünkü ona göre Allah Kur'an'ın te'vilini değil tilavetini istemektedir. O, Kitabda geçtiğinin aksine birşey söylemenin ve ilavelerde bulunmanın yanlış bir metot olduğunu savunur. Bu konuda delil olarak ele aldığı ayetler de özellikle "Kûn" ile ilgili olanlardır. Kinani aynı zamanda akli deliller de sunmaktadır. Ona göre Allah'ın kelamı zatında yaratması makul bir iddia değildir. Çünkü Allah havadisın (sonradan olan şeylerin) mekanı değildir. Aynı şekilde Kendi gayrında yaratır sözü de doğru değildir. Allah'ın tüm kelamını O'nun dışında tutmak gerekir. Kendinde ve zatında yaratır, demek de imkansızdır. Çünkü irade müridsiz, ilim alimsiz, kudret kadirsiz olmayacağı gibi kelim da mütekel-limsiz olmaz. Böylece o Allah'ın mahluku değil sıfatıdır. Allah'ın sıfatı da gayrı mahluktur. Sonuç itibariyle Kinani, "Kur'an yaratılmıştır" diyenlerin görüşünün Kitab ve Sünnet açısından geçersiz olduğu gibi, kıyas ve nazar açısından da geçersiz olduğunu iddia etmiş⁵⁶ olmaktadır.

Halku'l Kur'an fikrinin yayılmasında önemli katkıları bulunan Bişr el-Merisi ise, bu görüşünü ayetleri te'vil ederek ortaya koymaya çalışır. Ona göre Allah'ın kelamı; O'nun fiilidir ve her fiil de mahluktur.⁵⁷ O, bu iddia-

54 el-Kinani, *Kitabu'l-Hayde ve İntisâru'l-Menhec es-Selefi*, şrh. Muhammed Abdulhadi, Cezire trz., 17, 22, 61 vd.; el-Fahrî, *Kitâbü't-Telhîsi'l-Beyân fi Zikri'l-Fırak Ehli'l-Edyân*, Moskova 1988, 74.

55 el-Fahrî, *Telhisu'l-Beyan*, 74.

56 Daha geniş bilgi için bkz. Kinani, *el-Hayde*, 17, 22, 61 vd.

57 Dârimî, İmam Ebu Said Osman b. Said b. Halid (280/893), *Kitabu'r-Red ale Bişr el-Merisi'l-Anber*, thk. Muhammed Hamid el-Fakî, Beyrut trz., 94.

sını açıklarken “Mec’ul” kavramı üzerinde durur ve her mec’ulün de mahluk⁵⁸ olduğunu söyler. Ona göre (Kur’anı Arapça okunan bir kitap kılmışız.)⁵⁹ ayetindeki “Ca’alna”, “halakna” anlamına gelmektedir. Yani buradaki “yapmak, kılmak”, “yaratmak” anlamındadır. Fakat Bişr’in bu te’vili muhaliflerince eleştirilmiş, Arap olmadığı için Arapçaya vukufiyetinin olmadığı ifade edilmiş, buna bağlı olarak da konuları ve anlamları saptırmakla itham edilmiştir.⁶⁰

Bi’r el-Merisi bu görüşünü Kur’an’dan ayetlerle desteklemeye devam eder. Ona göre “Allah her şeyin yaratıcısıdır”,⁶¹ ayetinin kapsamına Kur’an da girmektedir.⁶² Kur’an’ı cisim ve Allah’ın fiili⁶³ olarak niteleyen Bişr, bütün şeyler cisim olduğundan ve cisimler de yaratılmış olduğundan Kur’an da hadis olarak tanımlanmalıdır. O bizzat mevcut bir “şey”dir; dolayısıyla mahluktur. Ayrıca Allah, “yeri, göğü ve bu ikisi arasında olanları altı günde yarattı”,⁶⁴ buyurmaktadır; Kur’an da bu ikisi arasındakilere girdiğine göre o da mahluktur.⁶⁵ Bişr’e göre başka bir ayeti kerimede Allah Kur’an için “muhtes”⁶⁶ tabirini kullanmıştır. Her muhtes mahluk olduğuna göre, Kur’an da mahluk olmaktadır.⁶⁷ Yine Kur’an’da “Meryem oğlu İsa Mesih, Allah’ın Rasulü ve Meryem’e ulaştırdığı kelimesidir.”⁶⁸ buyuruyor; onun kelimesi olan İsa, mahluk olduğuna göre, kelamı olan Kur’an da mahluktur.⁶⁹ Sonuç olarak Bişr, Kur’an’ı Allah dışında başka bir şey olarak tanımladığı için, “Ailah’ın dışındakiler yaratılmıştır”, savıyla Kur’an’ı da mahluk olarak nitelemiştir.

Tüm bunlardan Bişr el-Merisi’nin, halku’l-Kur’an görüşünün en önemli temsilcisi ve öğreticisi konumuna yükseldiği ve halifeye tesirinin yaşamının sonuna değin sürdüğü anlaşılmaktadır. Öyleki karşıtları, onun, görü-

---

58 Dârimî, 94.

59 Zuhuf, 3.

60 el-Kinani, 41 vd.

61 Ra’d, 16

62 Ahmed ibn Hanbel, 115

63 Eşâri, 589

64 Secde, 13

65 Ahmed ibn Hanbel, 125

66 Enbiya, 2

67 Ahmed ibn Hanbel, 120

68 Nisa, 171

69 Ahmed ibn Hanbel, 123

şüne katılmayanları gizlice ya da açıkca öldürttüğü suçlamasında⁷⁰ bulunmuşlardır. O, bu fikirlerinden dolayı -diğer halku'l-Kur'an savunucuları gibi- birçok ithama maruz kalmıştır. "Kur'an mahluktur" demekle ayetleri hem lafz ve hem de anlam yönüyle değiştirmekle suçlanmıştır.⁷¹ Bu da gösteriyor ki, selefın Makalatu'l-Cehmiyye olarak isimlendirdiği görüşler, ikinci yüzyıldan sonra Bişr el-Merisi kanalıyla yayılmıştır.⁷² Bişr'in yanı sıra halifeye yakın olan Sümame b. Eşres ve İbn Ebi Duad'ın da bu konuda etkili oldukları ve muhaddislere karşı mihneye sebebiyet veren olayların içinde yer aldıkları⁷³ görülmektedir.

Halku'l-Kur'an meselesinin itikadi anlamda ne zaman tartışıldığı mevzu bahis yapılırken, bu fikrin kaynağı da tartışma konusu edilmiştir. Bazıları bu meselenin Tevrat'ın mahluk olduğu görüşüne dayatılarak Kur'anın da mahluk olduğu sonucuna varıldığını iddia etmiştir. Bu iddiayı öne sürenler, fikrin kaynağını Peygamber dönemine kadar götürmüşlerdir.⁷⁴ Diğer bir kısım iddia sahipleri ise meseleyi Hristiyan ilahiyatçılara dayandırarak onların bu konudaki tesirlerini ifade etmede mübalağa etmişlerdir. İslam düşüncesi üzerinde araştırma yapan birçok Batılı araştırmacı da, bu görüşe destek vererek, bazı fikri kıpırdanmaların kendi kültürlerinden neş'et ettiği ve İslam düşüncesine önemli katkıda bulduklarını ima etme eğiliminde olmuşlardır. Bunlar iddialarını temellendirirken bu meselenin ortaya atılmasında Emevî hanedanının maiyetinde bulunan Yuhanna ed-Dımeşkî gibi Hristiyanların önemli bir rolü bulunduğu üzerinde durmuşlardır. Bu şahıs İsa'nın uluhiyyetini Kur'anda'ki "kelimetullah" ifadesiyle kanıtlamaya çalışırken müslümanlara Allah'ın kelimesinin kadim olup olmadığını soruyor, hayır cevabını verirlerse, O'nun kelâmı olan Kur'an da mahluktur, demiş oluyorlardı. Allah'ın kelimesi kadimdir derlerse, İsa'nın da kadim olduğunu iddia ediyordu. Bunun üzerine müslümanlardan "Kur'an mahluktur" diyerek Hristiyanların hilesini reddetmek isteyen Ca'd b. Dir-

70 el-Kinani, *el-Hayde*, 7

71 Dârimî, 107.

72 Kasimî, *Kitabu Tarihi'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*, Mısır 1292/1331, 45.

73 Ebu Reşid Nisaburi, *el-Mesail fi'l Hilaf beyne'l-Basriyyin ve'l-Bağdadiyyin*, thk. Ma'n Ziyâde-Rıdvân es-Seyyid, Beyrut 1979, 9 vd.

74 İbn Esir, *el-Kamil*, VII, 75.

hem, Cehm b. Safvan ve Mu'tezililer bu iddianın savunucusu oluyorlardı.⁷⁵ Henry Corbin de bu görüşü Hristiyanlığın "tecessüd" görüşüyle mukayese etmektedir. Ona göre Hristiyanlıkta Mesih yaratılmamış ilahi kelâmıdır; İslamda ise kelâm Kur'an-ı Kerim'de tebliğ edilmişti. Yani Kur'an yaratılmamıştır demekle tecessüde inanmak arasında bizzat ilahi kelâmın mahiyeti bakımından fark yoktu; fakat tezahür şekli farklıydı. Birine göre kelâm Mesih'te bedenleniyordu, diğerine göre Kur'an'da tebliğ edilmişti.⁷⁶

Halku'l-Kur'an meselesinin ne şekilde teşekkül ettiği sorununu, yukarıda tartışırken de değindiğimiz gibi, bu konunun, Allah'ın sıfatlarının ezeli veya hadis olarak kabulü ile alakalı münakaşa ve müzakereler sonucu ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Ancak diğer din ve kültürlerdeki Allah anlayışının müslüman bilginler tarafından ele alınıp tartışılmasının, bu meselelerin teşekkülünde etkili olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak, halku'l Kur'an meselesi ve bu konu ile ilgili tartışmaların, İslâmın erken dönemlerinde ortaya çıkmadığı anlaşılmaktadır. Bu doktrin Harun Reşid zamanında Bısr el-Merisi ile birlikte bireysel bazda ele alınmış; Me'mun zamanında devlet politikası haline getirilmesiyle de doruk noktaya ulaşmıştır. Mu'tezile, bu konudaki fikirlerini benimsetme yolunda hoşgörülü olamadığı ve neticede Mihne olayına sebebiyet verdiği için tepkiyle karşılaşmıştır. Bu tepki o seviyeye gelmiştir ki, mihneden olumsuz yönde etkilenen insanlar onları kötölemek uğruna her çareye başvurmayı göze almışlardır. Bu tepkinin konuyla alakalı te'lif edilen birçok esere yansdığı görülmektedir.

2. "Kur'an'ın Yaratılmışlığı" Fikrinin Mu'tezile'ye Malolması

Mürciî bir gelenekten neş'et eden halku'l-Kur'an fikri, Mu'tezile'nin benimseyerek sahiplenmesi ve iktidara yakın olmanın verdiği tüm avantajları kullanarak bu görüşü yayma konusunda baskıcı bir tavır sergilemeleriyle onlara malolmuş; bu fikirden söz edildiğinde ilk Mu'tezile mezhebi akla gelmiştir. Şimdi bu fikrin Mu'tezile tarafından sahiplenme ve mihne hadisesine dönüştürülmesi sürecinden söz etmek istiyoruz.

75 İbn Murtaza, *Tabakatu'l-Mu'tezile*, thk.S.D.Wilzer, Beyrut 1380, 124; M.Ebu Zehra, *İslâm'da Fikhî Mezhepler Tarihi*, 377

76 Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. H.Hatemi, İstanbul 1986, 116

Me'mun'un hilafetine kadar bireysel düzeyde tartışma konusu edilen halku'l-Kur'an sorunu,⁷⁷ Halife tarafından resmîyete dönüştürülerek, bu ilkeye inanma devletin resmi politikası haline getirilmiştir. Kur'an'ın mahluk olduğu görüşü, Hz. Ali'nin bütün sahabilerden, hatta Peygamberimizden sonra tüm insanlardan daha faziletli olduğu görüşüyle birlikte 212/827 yılında ilan edilmiştir.⁷⁸

Me'mun'un bu iki görüşü aynı anda resmîyete dönüştürmesinin bir rasilantı eseri olduğunu söylemek mümkün değildir. O, bir yandan Kur'an'ın yaratılmışlığı konusunda Mu'tezilî akideye destek verirken bir taraftan da, kendisinden sonra, hilafet konusunda Ali er-Rıza'yı veliaht tayin ederek Alioğullarını ve Zeydileri memnun etmek istemiştir. Esasen Me'mun, herhangi bir fikre eğilim göstermemeyi, devleti yönetme siyaseti olarak benimsemiş bir devlet adamıdır. İktidarın gücünü kullanarak üstün gelmenin geçici ve bitici olduğunu, ama fikrin gücünün sürekli olduğunu biliyordu. Bu çerçevede onun etrafında bulunan her siyasinin de Mu'tezilî esasları benimsedikleri söylenemez. Sözelimi Mu'tezilî olmayan ve Me'mun'u, Muaviye'yi lanetlemekten vazgeçiren Yahya b. Eksem halifeye en yakın kişilerden birisiydi.⁷⁹ Bunun yanı sıra Mu'tezilî Süname b. Eşres de, Me'mun'u etkileyebilen önemli kişiler arasında yer almaktaydı.⁸⁰ Fakat o dönemde halku'l-Kur'an fikrini benimsemek, halifenin yanında yer alan farklı mezhep ve eğilimlerin ortak paydası olma karakteristiği taşıyordu.

Halku'l-Kur'anla ilgili sorgulamalar, halifenin 217/832 yılında Şam'dan ayrılmasının akabinde gerçekleşmiştir.⁸¹ Bu dönemde Rumlarla yapılan savaş oldukça kızışmıştır. Yani Me'mun, aynı zaman dilimlerinde iki cephede -biri dışarıda Rumlara karşı yoğun bir mücadele verirken, diğeri içeride halku'l-Kur'an muhaliflerine karşı- mücadele vermektedir.

Halku'l Kur'an fikrine inanmanın resmîyete dönüştürülmesini takiben Me'mun, 218/833 yılında -Tarsus'a doğru Rum seferine çıkmış olduğu sırada- Bağdat valisi İshak b. İbrahim'e yazmış olduğu ve alimlerin bu konu-

77 W.Patton, *Ahmed b. Hanbel And Mihna*, 47 vd.

78 Taberi, *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulük*, VIII,619; İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, VI,408, Beyrut 1982 ; İbn A'sem, IV, 454; Suyuti, 308.

79 İbn Tayfur, 36; Mes'udi, *Murucu'z-Zeheb*, IV, 96

80 Bağdadi, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 125.

81 Yakubi, *Tarihu'l-Yakubi*, II, 423 vd.

da sorguya çekilmesi emrini içeren mektuplarla⁸² da gündeme damgasını vurmuştur.⁸³ Halku'l-Kur'an konusundaki görüşlerini gerekçelendiren Me'mun, naibine yazdığı bu ilk mektubunda, müminlerin imamlarıyla halifelerinin, dinin uygulamasında ve kendilerine bırakılan peygamberlik mirası çerçevesinde ictihadda bulunmaları gerektiğini; çünkü üzerlerine aldıkları ilmi nakletmek, halkına doğrulukla davranmak konusunda Allah tarafından görevli kılındıklarını açıklar.⁸⁴

Me'mun'a göre halk, ilmin nurundan nasiplenmeyen, dini konularda yorum yapabilecek gücü olmayan, Allah'ın dininin gerçeklerinden, tevhidinden, imanından uzaklaşmış, O'nun yolunda gitmekten yüz çevirmiş ve O'nu hakıyla takdir etmeyen aciz bir gruptur. Bunun sebebi de görüşlerinin zayıflığı, akillarının kıtlığı ve tefekkürden uzak olmalarıdır. Me'mun'a göre bunlar, Allah ile O'nun Kur'an'da bildirmiş olduğu hususları eşit kılmışlar; hepsi birden Kur'an'ın kadim olduğu, Allah'ın o'nu yaratmadığı fikri üzerinde ittifak etmişlerdir.⁸⁵ Cahız, Ebu Musa el-Murdar, Sümame b. Eşres, Ebu'l-Hüzeyl Allaf, Bişr b. el-Mu'temir'in ve diğer bazı Mu'tezililerin bir mecliste yaptıkları tartışmada, halkın taklide dayanan bir zihniyete sahip olmalarıyla büyük bir fitne içerisinde oldukları ve bu sebeple fitratlarında var olan yeteneklerini kaybettikleri⁸⁶ tesbiti yapılmıştır. Bu rivayet Me'mun'un mektubundaki kaygılarıyla paralellik arzietmekte ve halku'l-Kur'an fikrini savunanların yaklaşımını ortaya koymaktadır.

Bu mektuplarda Me'mun, halku'l Kur'an meselesiyle ilgili görüşlerini ayetlerle delillendirmeye çalışmıştır. Ayrıca o, bu mektuplarında, Kur'an'ın ezeli olduğunu iddia edenlerin batıl yolda mücadele veren kişileri olduklarını ve halkı kendi inançlarına çağırarak kendilerini Sünnet'e nisbet ettiklerini ifade etmiştir. Bu Hadis Taraftarları'na yöneltilen önemli bir tenkittir. Me'mun'a göre onların sözlerini Allah'ın kitabında yer alan birçok ayet ve kıssa yalanlamaktadır. Buna rağmen onlar, kendilerini doğru, din ve cemaat ehli olarak göstermiş, kendi görüşlerini paylaşmayanları ise batıl ve küfür ehli olarak nitelendirmişlerdir. Onlar, kendilerine taraftar edinebilmek

82 Taberi, VIII, 631-641.

83 el-Kinani, *el-Hayde*, 5 vd., İbn Esir, VI, 423; Suyuti, 308.

84 Taberi, VIII, 631 vd., İbn Tayfur, 180 vd.

85 Taberi, VIII, 631 vd.

86 Cahız, *Resailü'l-Cahız*, II, 196.

amacıyla halka yönelmişler; bu fikirleriyle ancak cahilleri kandırmışlardır. Sonuçta yanlış yolda giden, Allah'tan başkasından medet uman ve dinden başka şeye sarılan kimseler, onların nazarında iyi görünerek onlara uymaya, kötü görüşlerini benimsemeye meyletmişler, hakkı batıl düşünceleri için terketmişlerdir. Mektubun ilk bölümlerinde davasını bu şekilde ortaya koyan Me'mun, son bölümde naibi İshak b. İbrahim'den kadıları toplamasını ve bu mektubu onlara okumasını istemiş; Kur'an'ın yaratılmışlığı meselesinde, onların görüş ve inançlarını anlamak amacıyla sınavlara başlaması talimatını vermiş; ardından da bu uygulamalar sonunda olabilecek herhangi bir hadisenin halifeye bildirilmesini emretmiştir.⁸⁷

Şafii ulemasından olup, "Kitabu'l-Hayde" isimli eserinde, Memun'un huzurunda, Bişr el-Merisi ile, "Halku'l-Kur'an" konusunda yapmış olduğu tartışmaları nakleden Abdülaziz b. Yahya el-Kinani, o dönemde, Bağdad'da bulunan camiilerde Bişr el-Merisi ve Muhammed b. el-Cehm'den başkasının vazetmesinin yasaklandığını söylemektedir.⁸⁸

Me'mun'u bu şekilde davranmaya iten temel sebep ne olabilirdi? O dönemde bazı fakih ve muhaddislerin yönetim karşıtı bir tavır sergiledikleri bilinmektedir. Söz gelimi Bağdad'da bulunan ve bu grubun reisi görünümünde olan Ahmet b. Hanbel, Abbasi karşıtı bir tutum takınmaktaydı. Belki de Me'mun, lider ve sembol konumunda olan bu kişilerle büyük bir çatışma ortaya çıkartarak onların halka olan etkisini kırmayı ve bu şekilde muhalefetlerinden kurtulmayı⁸⁹ hedeflemiştir. Halku'l Kur'an fikrinin Kur'anın statüsünü azaltma gayretinin bir sonucu olarak belirginleştiği de iddia edilmektedir. Watt'a ait olan bu iddiaya göre; bu fikri yaygınlaştırmak istemekle siyasi iktidar, kendi idari gücünü artırma buna bağlı olarak da Kur'anın gücünü azaltma hedefi güdüyordu. Çünkü Kur'anı Allah'ın kelimeleri olarak ebedileştirmek, Kur'ana üstünlük kazandıracak bir durumdu. Aksi bir düşünce tarzı ise Kur'anın değişebilirliğini akla getirebilecek bir şeydi. Bu değişimde en faal rolü oynayacak olan insanı ve özgürlüğünü gündeme getir-

87 Mektubun tam metni için bak. İbn Tayfur, 180-183, Taberi, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mulük*, VIII, 631-634

88 el-Kinani, *el-Hayde*, 7 vd.

89 Muhammed Er'id el-Akili, "el-Mu'tezile ve Sılatühüm bi Mihneti Halkı'l-Kur'an", *Di-rasetu't-Tarihîye*, XXXI/II, Kuveyt 1987, 127.

mekteydi.⁹⁰ Kanaatimizce bu mesele kelamî sıfatıyla ilgili tartışmaların bir neticesi olarak ortaya çıkmış ve muhtemelen dönemin elitlerinin bu kanaati geniş halk kitlelerine benimsetme çabalarının bir sonucu olarak resmîyete dönüştürülmüştür. Bu arada yönetim tarafından bu meseleyle ilgili görüşleri bahane edilerek bazı muhalifler bertaraf edilmit olabilir.

Mu'tezile perspektifinden bakıldığında, çok yoğun olan ve renkli bir görünüm arzeden Me'mun döneminden sonra da, üst düzey görevlere Mu'tezile'ye mensup şahıslar getirilmiştir. Mu'tasım (227/842)'ın, Ahmet b. Ebi Duad (239/854)'ı Kadı'l-Kudat makamına getirmesi ve bu şahsın halife üzerindeki nüfuz ve kudretinin,⁹¹ Me'mun dönemindeki gücüyle kıyaslanamayacak kadar büyük olması bu hususa örnek teşkil edecek niteliktedir. Mu'tasım, Memun'un halku'l Kur'an politikasını da sürdürmüştür.⁹²

Vasık (232/861) döneminde de, Me'mun'un başlattığı ve Mu'tasım'ın sürdürdüğü halku'l-Kur'an siyasetinin izlendiği görülmektedir. O, 231/845 yılında Basra emirine halku'l-Kur'an konusunda imtihan yapılmasını emreden bir mektup yazmıştır. Ayrıca kıyamette rü'yet ve nefyu't-teşbih gibi konular, dönemin ilim meclislerinin gündemini oluşturmuştur. Bu dönemle ilgili olarak İbn Ebi Duad (239/854)'ın Rum'dan alınan 600 bin esire "Kur'an mahluktur" diyenin serbest bırakılacağını ve dinarla ödüllendirileceklerini söylediği nakledilmektedir.⁹³

Görüldüğü gibi, halku'l Kur'an problemi ve mihne hadisesinde en etkin rolü oynayanlar Mu'tezile'ye mensup kişilerdir. Nitekim bu mesele, Mu'tezile'nin resmi mezhep olduğu üç Abbasi halifesi Me'mun, Mu'tasım ve Vasık dönemlerinde gündemdeki önemli konumunu korumuştur.⁹⁴ Fakat çıkış itibarıyla bu sorun daha erken bir tarihle ilgili olmakla beraber konunun Ca'd b. Dirhem'e kadar götürülmesi kanaatine katılmıyoruz. Bu konunun Harun Reşid döneminde en koyu şekliyle ele alınıp tartışma konusu yapıldığı anlaşılmaktadır.

Devamı gelecek sayıda

90 Watt, *İslam Felsefesi ve Kelamı*, 65

91 Mesudi, *Murucu'z-Zeheb ve Meadinu'l-Cevher*, thk. M. Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut 1988, IV, 47.

92 Suyuti, 335.

93 Suyuti, 340 vd.

94 İbn Teymiye, *Minhacus Sünneti'n Nebeviyyeti fi Nakdi Kelâmî's-Şiati ve'l-Kaderiyye*, Bulak 1921, I, 256; Nevin A. Mustafa, *İslâm Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, 272.